

W: Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 22)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych, 2013, s. 207-221.

Tomasz Zarębski
„Res Publica Nowa”

STRUKTURA KLASOWA SPOŁECZEŃSTW HYDRAULICZNYCH. PRÓBA PARAFRAZY TEORII KARLA AUGUSTA WITTFOGLA W APARATURZE POJĘCIOWEJ NIE-MARKSOWSKIEGO MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO

Abstract. The paper is an attempt at reconstruction of Carl August Wittfogel's concept of agrarian despotism. In the first part of the paper two questions will be presented: hydraulic hypothesis (i) and class divisions in hydraulic societies (ii). In the second part Wittfogel's ideas will be explicated in notion apparatus on non-Marxian historical materialism. This paraphrase clarifies the problem of analogy between class structure of hydraulic and socialist societies. This paraphrase leads to conclusion that societies analyzed by Wittfogel do not comfort the theory of socialist societies in non-Marxian historical materialism. Therefore, his claim about 'hydraulic' genesis of real socialism is undermined.

Słowa kluczowe: agrarny despotyzm, społeczeństwo hydrauliczne, materializm geograficzny, struktura klasowa, realny socjalizm, nie-Marksowski materializm historyczny

Keywords: agrarian despotism, hydraulic society, geographical materialism, class structure, real socialism, non-Marxian historical materialism

Wstęp

Niniejszy artykuł jest próbą częściowej rekonstrukcji pewnego fragmentu koncepcji agrarnego despotyzmu Karla Augusta Wittfogla. Rozpoczne od omówienia dwóch głównych elementów tej koncepcji: hipotezy hydraulicznej oraz ustaleń dotyczących natury podziałów klasowych w społeczeństwach hydraulicznych. Następnie, posługując się metodą parafrazy, postaram się przedstawić idee Wittfogla nieco bardziej precyzyjnie, wykorzystując w tym celu aparaturę pojęciową opracowaną na gruncie nie-Marksowskiego materializmu historycznego (n-Mmh).

Jest oczywiste, że propozycje Wittfogla nie powstawały w teoretycznej próżni – wśród autorów zajmujących się problematyką odrębności rozwojowej krajów Wschodu można znaleźć wiele pierwszoplanowych postaci europejskiej myśli społecznej. Jednak prezentacja ich dorobku nie jest celem tego artykułu. Czytelnika zainteresowanego systematycznym przeglądem stosownych problemów i stanowisk odsyłam do opracowania Jarosława Bratkiewicza pt. *Teoria przedkapitalistycznej formacji społecznej w kulturach orientalnych*¹.

1. Wybrane elementy koncepcji społeczeństw hydraulicznych

Analiza osobliwości rolno-biurokratycznego despotyzmu społeczeństw orientalnych przedstawiona przez Wittfogla to obszerne studium, poruszające wiele zagadnień teoretycznych i empirycznych. Koncepcja ta jest jednym z najważniejszych opracowań idei odrębności rozwojowej społeczeństw wschodnich. Tym samym stanowi poważny argument podważający stanowisko unilinearystów, próbujących wyjaśniać naturę agromenedżerskiego despotyzmu w standardowych kategoriach Marksowskiego materializmu historycznego.

Wittfogel zarzuca Marksowi, że z przyczyn ideologicznych nie opracował on w pełni teorii azjatyckiego sposobu produkcji. Doświadczenia orientalnych despotii rzekomo nasuwały niewygodne politycznie przypuszczenie, że postulowana w programach partii komunistycznych nacjonalizacja środków produkcji raczej wzmocni ekonomiczny i polityczny ucisk warstw robotniczych, niż przyczyni się do zniesienia wszelkich społecznych nierówności. Wittfogel uważał, że skrywane obawy autora *Kapitału* były uzasadnione. Spoglądając na realia społeczne krajów pozostających w zasięgu wpływów ZSSR, konstatuje on, że przypominają one stosunki społeczne obecne w azjatyckich despotiach. W pewnym sensie koncepcja społeczeństw hydraulicznych podejmuje więc problem historycznej genezy XX-wiecznych totalitaryzmów.

Dla uniknięcia nieporozumień podkreślam, że omówienie koncepcji Wittfogla obejmuje tylko wybrane jej elementy. Ważnym, lecz pominiętym w tym artykule wątkiem jest zagadnienie podziału na rdzeń, rubież oraz peryferie społeczności hydraulicznych, które zdaniem niemieckiego sinologa szczególnie wiele wносиło do analizy zjawiska strukturalnej stagnacji tych układów (prezentacja tej części teorii Wittfogla: Chmielewski 1987, omówienia różnych jej elementów: Ulmen 1978).

¹ Szczególnie ciekawie przedstawia się na tym polu dorobek klasyków marksizmu. Wydaje się, że w pewnym sensie Marksowskie pomysły antycypowały pewne hipotezy sformułowane później przez K. A. Wittfogla. Poglądy K. Marksa w kwestii swoistej natury społeczeństw orientalnych przedstawia Borowska (1996).

1.1. Geograficzny materializm i historyczna geneza społeczeństw hydraulicznych

Koncepcja Wittfogla wyrasta z przekonania o zasadniczym wpływie czynników przyrodniczych na ukształtowanie systemu agromenedżerskiego despotyzmu w krajach Wschodu. Zdaniem niemieckiego badacza można wskazać wiele geograficznych obszarów naszej planety, w których czynnikiem o specjalnym znaczeniu była woda. Wittfogel twierdzi, że o ile Europa Zachodnia mogła w tym względzie polegać na praktycznie nieograniczonych jej zasobach dzięki regularnym opadom, o tyle znaczna część świata wschodniego musiała bądź chronić się przed jej nadmiarem, bądź też szukać metod uzupełniania znacznego jej niedoboru. Jakie konsekwencje organizacyjne rodzi to w przypadku małych i dużych społeczności podejmujących wyzwanie sił natury? Niemiecki uczony odpowiada następująco:

Bazujące na irygacji na małą skalę hydrololnictwo powoduje wzrost zaopatrzenia w żywność, ale nie kreuje wzorców organizacji i kontroli społecznej, która charakteryzuje rolnictwo hydrauliczne i orientalny despotyzm.

Owe wzorce zaczynają się kształtować, gdy eksperymentująca społeczność rolników i protrolników odkrywa duże źródła wody na suchym, potencjalnie żyznym obszarze. Jeśli rolnictwo irygacyjne uzależnione jest od efektywnego kierowania większych dostaw wody, wówczas charakterystyczna cecha wody – tendencja do gromadzenia się w dużych ilościach – staje się przedmiotem decyzji instytucjonalnych. Znaczna ilość wody może być skanalizowana i skupiona w wyznaczonym miejscu tylko przy wykorzystaniu pracy wielu ludzi, ich działania muszą być skoordynowane, zdyscyplinowane i poddane kierownictwu (Wittfogel 2002, s. 29).

Krótko mówiąc, społeczeństwa wykorzystujące technologię przedindustrialną nie miały wielkiego wyboru. Najwidoczniej rozwiązania alternatywne nie były w stanie zapewnić tak samo efektywnego sposobu zarządzania przedsięwzięciami irygacyjnymi na wielką skalę, jak czynił to system agromenedżerski. Jak funkcjonował on w praktyce?

Wittfogel zauważa, że rolnictwo hydrauliczne wymaga podejmowania wielu czasochłonnych działań przygotowawczych (nawadniających) oraz zapobiegawczych (kontrolujących wylewy), przy realizacji których konieczny jest udział wielu jednostek. Kluczowy staje się podział pracy i wyłonienie kadry kierowniczej:

Wszelkie prace zespołowe wymagają przywódców grupowych, a praca dużych zintegrowanych grup wymaga miejscowych liderów w równym stopniu, co generalnych organizatorów czy planistów. Wielkie przedsięwzięcie rolnictwa hydraulicznego warunkują istnienie obydwu typów kierownictwa. Kierownik robót zwykle nie wykonuje czarnej roboty; i poza niewielką grupą wyspecjalizowanych inżynierów, sierżanci i oficerowie siły roboczej są tylko i wyłącznie organizatorami (Wittfogel 2002, s. 38).

Kierownictwo skupia jednostki o największych organizatorskich talentach, co podnosi efektywność działań zbiorowych w rolnictwie hydraulicznym. Z drugiej strony efektywność wzrasta dzięki innemu zjawisku: „żeby nie było wątpliwości – czynnik fizyczny, włączając w to groźby karania i rzeczywisty przymus, jest zawsze obecny” (Wittfogel 2002, s. 38).

Przetrwanie całej społeczności wymaga, aby powyższy porządek organizacyjny był stale reprodukowany. Jakie konsekwencje stwarza ten fakt dla społeczeństwa hydraulicznego jako całości?

1.2. Podziały klasowe w społeczeństwach hydraulicznych

Zdaniem Wittfogla struktura klasowa społeczeństw zorganizowanych wokół rolnictwa hydraulicznego została, w procesie ich historycznego rozwoju, ukształtowana bardzo specyficznie. Posługując się uproszczeniem, można powiedzieć, że osobliwością orientального despotyzmu było to, iż sieć stosunków obowiązujących na skalę makrosocjalną znajdowała swój mikrosocjalny wyraz w każdym przedsięwzięciu rolno-irygacyjnym.

Prymat polityki. Jedną z głównych tez Wittfogla głosi:

W społeczeństwach hydraulicznych pierwszy główny podział na warstwy nadrzędne i uprzywilejowane oraz niższe i nieuprzywilejowane pojawił się równocześnie ze wzrostem nadmiernie silnego aparatu państwowego. Władcy uzyskują status klasy nadrzędnej w stosunku do pospólstwa, czyli tych, którzy pomimo posiadania wolności osobistej nie posiadają przywilejów władzy. Ludzie aparatu są klasą rządzącą w pełnym tego słowa znaczeniu, zaś reszta społeczeństwa tworzy drugą ważną klasę rządzonych (Wittfogel 2002, s. 350).

Podstawowym podziałem klasowym rozpoznany przez autora *Despotyzmu wschodniego* jest więc układ: władza polityczna – lud. Jednak głównym interesem, który maksymalizuje klasa władców, jest produkt dodatkowy (zysk). Długofalowa realizacja ich interesu ekonomicznego kształtowana jest przez dwa kluczowe czynniki: zarządcze oraz konsumpcyjne optimum:

Zarządcze optimum władcy jest utrzymywane, ilekroć rząd uzyskuje jak największe przychody przy jak najmniejszym hydraulicznym wysiłku. [...] Konsumpcyjne optimum władców utrzymane jest zawsze wtedy, gdy przywódcy hydraulicznego państwa roszczą sobie prawo do maksymalizacji ilości dóbr, które mogą spożytkować z maksymalną okazałością (splendorem) (Wittfogel 2002, s. 157).

Według Wittfogla władcy państwa hydraulicznego rozciągają niemal pełną kontrolę nad życiem swych poddanych. Dominacja władzy politycznej jest tak wielka, że inne klasy społeczne mogą istnieć tylko i wyłącznie w jej cieniu. To bowiem, w jakim stopniu mogą się one rozwinąć w warunkach rolno-biurokratycznego despotyzmu, zależy tylko od stopnia realizacji określonego wyżej interesu klasy panującej.

Podporządkowanie klasy prywatnych właścicieli klasie władców politycznych. Fakt zasadniczego prymatu polityki niemal nigdy w historii nie doprowadził we wschodnim despotyzmie do całkowitego zaniku klasy prywatnych właścicieli. Co więcej, ustrój hydrauliczny cechuje wystarczająca elastyczność, aby dopuszczać do strukturalnych różnicowań. W obrębie cywilizacji hydraulicznych, zajmujących nierzadko olbrzymie terytoria, dostępność alternatywnych rozwiązań jest zrozumiała i z punktu widzenia interesu władzy racjonalna. Stopień otwarcia na własność prywatną nie mógł więc być uniwersalny, stąd pojawia się ona w społeczeństwach hydraulicznych w trzech zasadniczych wariantach:

- (i) prostym – kiedy zarówno nieruchoma (ziemia uprawna), jak i ruchoma (kapitał, towary handlowe) własność prywatna ma drugorzędne znaczenie,
- (ii) połowicznie złożonym – kiedy własność prywatna ma duże znaczenie w przemyśle i handlu, lecz nie obejmuje rolnictwa,
- (iii) złożonym – kiedy własność prywatna rozwija się intensywnie we wszystkich trzech sektorach gospodarki hydraulicznej.

Autor *Despotyzmu wschodniego* wyklucza, aby pierwszy wariant „wzorców własnościowych powikłań” umożliwił wzrost społecznego znaczenia klasy prywatnych właścicieli. Drobny przemysł w postaci rzemiosła jest całkowicie uzależniony od swego największego klienta i kooperanta – hydraulicznie zorganizowanego rolnictwa. To samo można odnieść do drugiego fundamentalnego sektora hydraulicznej gospodarki – robót budowlanych na wielką skalę. Oba sektory orientalnych systemów gospodarczych pozostają w dyspozycji aparatu władzy; monopol wydaje się absolutny i zupełnie niezagrożony.

Nieco inaczej jest w przypadku połowicznie złożonych społeczeństw hydraulicznych. Znaczenie własności prywatnej jest większe niż w systemach prostych. Poszczególne sektory gospodarki, zwłaszcza handel, w większym stopniu są obsługiwane przez klasę prywatnych właścicieli – kupiectwo stanowi często drugą siłę połowicznie złożonego ustroju hydraulicznego. Jednak dostępne w tych układach „drogi rozwoju nie przynoszą rezultatu w niczym, co może być nazwane panowaniem hydraulicznych kupców” (Wittfogel 2002, s. 313).

Najbardziej skomplikowany obraz koegzystencji prywatnej własności z systemem władzy agromenadżerskiej przedstawia trzeci z wymienionych wariantów. Nieruchoma własność, szczególnie ziemska, może tam bowiem występować w różnych formach:

W celu ustalenia zasięgu ziemi prywatnej musimy wyjaśnić zasięg ziemi kontrolowanej przez rząd. Ta druga obejmuje trzy główne typy: (1) ziemię zarządzaną przez rząd, (2) ziemię przez rząd regulowaną, (3) ziemię przydzielaną przez rząd (Wittfogel 2002, s. 315).

Pierwszy przypadek dotyczy gospodarowania na roli „pod kierownictwem urzędników i na rzecz rządu” (Wittfogel 2002, s. 315), drugi występuje, gdy

ziemia jest co prawda bezpośrednio zarządzana przez osobę prywatną, ale zyski realizuje nie zarządca, lecz rząd, zaś trzeci opisuje sytuację, kiedy ziemia zostaje przekazana pod uprawę urzędnikom państwowym, członkom klasy kapłańskiej panującej religii lub wybitnym jednostkom, którym z rozmaitych powodów udało się wejść w łaski despotycznej władzy.

Tymczasem własność ruchoma nierzadko osiągała w złożonych społeczeństwach hydraulicznych spore rozmiary.

W pewnych warunkach reprezentanci wschodniego despotyzmu uznawali posiadanie przeważającej wielkości handlu przez prywatnego biznesmena za wskazane (Wittfogel 2002, s. 343).

Bogactwo zdobyte przez niektórych przedstawicieli kupiectwa nigdy nie zmieniło globalnego miejsca tej grupy w systemie agromenadżerskim.

Podsumowując, można stwierdzić, że każda omówiona wyżej postać prywatnej własności obecna w społeczeństwach hydraulicznych może zostać właściwie scharakteryzowana jedynie poprzez odniesienie jej do kompleksu własnościowych prerogatyw aparatu władzy. To w jego gestii leży określanie i kontrolowanie dopuszczalnego poziomu rozwoju prywatnego dysponowania własnością. Pełną własnościową swobodę w podejmowaniu ekonomicznych decyzji mają tylko i wyłącznie władcy społeczeństwa hydraulicznego. Autonomia gospodarczych działań podmiotów prywatnych jest poważnie ograniczona. Podporządkowanie prywatnej własności władzy politycznej jest jedną z fundamentalnych i najtrwalszych cech orientalnych despotii.

Podporządkowanie klasy kapłańskiej klasie władców politycznych. Zdaniem Wittfogla „większość cywilizacji hydraulicznych charakteryzuje się licznym i wpływowym stanem kapłańskim” (2002, s. 109). Nie oznacza to bynajmniej, że kapłani cieszą się prawdziwą autonomią. Analizując wzajemne powiązania między władzą polityczną i religią w społeczeństwach hydraulicznych niemiecki badacz podkreśla powszechne podporządkowanie klasy kapłańskiej zwierzchnictwu politycznemu. Mówiąc dokładniej: religia zostaje wciągnięta w skomplikowany układ relacji, których najważniejszym członem jest aparat państwowy.

Państwo hydrauliczne, które nie dopuszczało do zaistnienia przejawiającego niezależność ani militarnego, ani własnościowego przywództwa, nie mogło zgodzić się również na powstanie niezależnej władzy religijnej. W żadnym zakątku hydraulicznego świata religia nie pozostawała poza zwierzchnictwem państwa, jako państwo lub międzypaństwowo zintegrowany autonomiczny kościół (Wittfogel 2002, s. 108).

Złączenie religii z systemem władzy politycznej w społeczeństwach hydraulicznych przybierało różne formy. Tylko niekiedy w skład elity władzy wchodził członek stanu kapłańskiego, ale ich dwoista przynależność klasowa była szybko eliminowana, ponieważ osoby te rezygnowały z piastowanych

uprzednio funkcji religijnych – rozwiązanie to Wittfogel nazywa „quasi-hierokratycznym”.

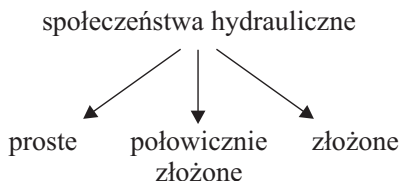
Normą było natomiast wykorzystywanie przez władzę państwową religijnych symboli do realizacji celów ideologiczno-propagandowych. Każda władza potrzebuje ideologicznego zaplecza. Władza despotyczna może w tym względzie dokonać bardzo wiele – najwyższy władca często był uznawany za boga lub pełnił funkcję najwyższego kapłana. To rozwiązanie Wittfogel nazywa „teokratycznym”.

Zdaniem niemieckiego sinologa w ustrojach agrarnego despotyzmu nigdy nie występowała właściwa hierokracja, rozumiana jako „rządy kapłanów”. Nigdy zajmowanie stanowisk w hierarchii władzy politycznej nie wymagało od członków aparatu państwowego żadnego przygotowania w zakresie wypełniania obowiązków religijnych. Wpływ kapłanów na władzę polityczną był najwidoczniej zbyt mały, by umożliwić nakładanie na nią jakichkolwiek zewnętrznych ograniczeń.

2. Typologia społeczeństw hydraulicznych na podstawie koncepcji Karla Augusta Wittfogla

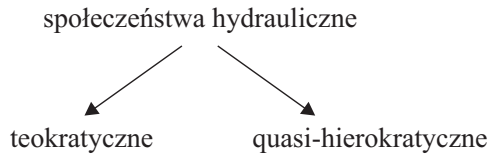
Z powyższego omówienia wyłania się obraz całego zbioru społeczeństw hydraulicznych – wyjściowa kategoria ogólna rozpada się na szereg kategorii o mniejszym zasięgu stosowalności.

Koncepcja Wittfogla proponuje dwie typologie. W pierwszym przypadku kryterium podziału jest zasięg występowania w danym społeczeństwie hydraulicznym własności prywatnej. Stosując to kryterium, otrzymujemy następujący schemat:

Rys. 1. Podział społeczeństw hydraulicznych ze względu na obecność własności prywatnej

W drugim przypadku kryterium podziału są relacje między władzą polityczną a władzą religijną w danym społeczeństwie hydraulicznym. Prowadzi to do następującego schematu:

Rys. 2. Podział społeczeństw hydraulicznych ze względu na relacje między polityką a religią

Trzeba zaznaczyć, że w koncepcji Wittfogla oba podziały występują niezależnie, tym niemniej krzyżując powyższe typologie, otrzymujemy następujące warianty społeczeństw hydraulicznych:

- (1) społeczeństwo proste w wersji teokratycznej,
- (2) społeczeństwo proste w wersji quasi-hierokratycznej,
- (3) społeczeństwo połowicznie złożone w wersji teokratycznej,
- (4) społeczeństwo połowicznie złożone w wersji quasi-hierokratycznej,
- (5) społeczeństwo złożone w wersji teokratycznej,
- (6) społeczeństwo złożone w wersji quasi-hierokratycznej.

W każdym ze wskazanych układów dominuje klasa władców politycznych. W pierwszych dwóch typach społeczeństw hydraulicznych dominuje silnie nad właścicielami oraz – w przypadku pierwszym – nad kapłanami. W przypadku drugim dominacja nad klasą kapłańską jest osłabiona. Kolejne dwa przypadki analogicznie ujmują relacje władzy z klasą kapłańską, lecz odmiennie lokują społeczne położenie klasy właścicieli. Ich podporządkowanie władzy jest bowiem mniejsze niż w wariantach prostych. Ostatnie przypadki podtrzymują wcześniejsze warianty relacji władza – religia, ukazują natomiast „nową” sytuację największej możliwej autonomii prywatnej własności w ramach społeczeństw hydraulicznych – jej przejawy istnieją tam we wszystkich sektorach hydraulicznej gospodarki.

Można łatwo zauważyć, że powyższa typologia *explicite* wprowadza relacje, w jakich z klasami podporządkowanymi może znaleźć się klasa władców politycznych. Jednak tylko *implicite* bierze ona pod uwagę wzajemne relacje klasy prywatnych właścicieli i klasy kapłańskiej, skutkiem czego tylko intuicyjnie wiadomo, która klasa jest w danym wariantcie „drugą” siłą społeczeństwa hydraulicznego. Chcąc uniknąć m.in. tej trudności interpretacyjnej, proponuję wyrażenie ustaleń Wittfogla w terminach nie-Marksowskiego materializmu historycznego. Koncepcja ta dysponuje na tyle rozbudowanym aparatem pojęciowym, że można na jej gruncie dość jednoznacznie te kwestie określić.

3. Struktura klasowa społeczeństw hydraulicznych. Próba parafrazy w terminach nie-Marksowskiego materializmu historycznego

3.1. Typologia społeczeństw w n-Mmh²

W ramach n-Mmh przyjmuje się, że w każdym dostatecznie masowym społeczeństwie można wyróżnić trzy podstawowe momenty społeczne: politykę, gospodarkę i religię. W ramach każdego z nich występują podziały klasowe. Kryterium tych podziałów stanowi dostęp do materialnych środków przymusu, produkcji oraz indoktrynacji. Podziały mogą być czyste (klasy są rozdzielone) lub podlegać kumulacji (klasy „zlewają się” w procesie rozwoju historycznego). W pierwszym przypadku mówimy o społeczeństwach klasowych (trójmomentowych), w drugim – o supraklasowych (dwu- lub jednomomentowych).

W pracy *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym* Krzysztof Brzechczyn poszerzył pierwotną typologię społeczeństw klasowych i supraklasowych w n-Mmh tak, by teoria ta mogła stać się załączkiem naukowego programu badawczego, który byłby „zdolny do uchwycenia wielości linii rozwojowych w procesie historycznym” (Brzechczyn 2004, s. 74). Rozbudowana typologia opiera się na następujących kryteriach:

- (i) wskazanie dominującego typu interesu klasowego w danym społeczeństwie,
- (ii) określenie poziomu kumulacji podziałów klasowych w tym społeczeństwie,
- (iii) wskazanie relacji, jaka zachodzi pomiędzy zdominowanymi klasami potentatów społecznych.

W przypadku społeczeństw trój- i dwumomentowych pierwsze kryterium wskazuje na dominujący typ interesu klasowego w danym społeczeństwie – może on być polityczny (poszerzanie sfery regulacji władczej), ekonomiczny (maksymalizacja produktu dodatkowego), duchowy (indoktrynacja wiernych). W przypadku społeczeństw jednomomentowych wskazuje natomiast typ interesu, który dla potrójnej klasy potentatów społecznych jest priorytetowy. Zastosowanie tego kryterium określa typ linii rozwojowej, pod który podpada dany układ społeczny.

Drugie kryterium określa poziom kumulacji podziałów klasowych danego społeczeństwa, a więc czy klasa dominująca jest klasą pojedynczą, podwójną

² Ograniczam się do prezentacji tych elementów n-Mmh, które mają bezpośredni związek z podjętym zagadnieniem badawczym. Systematyczny wykład podstaw tej teorii: Nowak (1991).

czy potrójną. Wykorzystanie tego kryterium określa odmianę danego typu społeczeństwa.

Wreszcie kryterium trzecie ustala dla społeczeństw trójmomentowych relacje pomiędzy realizacją interesów klas podporządkowanych klasie głównej, dla społeczeństw jednomomentowych – relacje pomiędzy pochodnym interesem klasy potrójnej, dla społeczeństw dwumomentowych – relacje pomiędzy realizacją pochodnego interesu klasy podwójnej a interesem klasy podporządkowanej. Uwzględnienie tego kryterium daje sposobność wskazania wersji, w jakiej może występować odmiana danego typu społeczeństwa. Na takiej podstawie wyróżnia się w n-Mmh aż „osiemnaście odrębnych typów społeczeństw inicjujących odrębne linie rozwojowe” (Brzechczyn 2004, s. 76 i zawarty tam ich schemat).

3.2. Próba poszerzenia typologii ekonomicznych społeczeństw jedno- i dwumomentowych

Ekonomiczne społeczeństwa jednomomentowe (E-socjalistyczne). Społeczeństwa socjalistyczne w odmianie mocnej składają się z dwóch klas: potrójnej klasy ciemężycieli oraz klasy ludowej. W odmianie słabej, oprócz tych dwóch klas, mogą także istnieć klasy właścicieli i/lub kapłanów i/lub władców. Prowadzi to do wyróżnienia, oprócz trzech mocnych odmian społeczeństwa jednomomentowego, tj. układów, gdzie klasa trójpanów maksymalizuje odpowiednio: regulację władczą, zysk lub panowanie duchowe, aż dziewięciu wariantów słabych. Dla tego tekstu szczególnie istotne są słabe warianty E-socjalizmu:

- (1) polityczny (obecność klasy władców),
- (2) duchowy (obecność klasy kapłanów),
- (3) polityczno-duchowy (obecność klas władców i kapłanów).

Wydaje się, że podział ten można poszerzyć. Zauważmy, że od strony konceptualnej, poza wskazanymi wariantami, dostępna jest też alternatywa, w ramach której oprócz klasy potrójnej właścicieli-władców-kapłanów występuje pojedyncza klasa właścicieli. Zatem w społeczeństwie tym obecne jest zjawisko prywatnej własności środków produkcji. Można więc wyróżnić:

(4) ekonomiczny (obecność klasy właścicieli) wariant społeczeństwa E-socjalistycznego.

Dopuszczając ten wariant, można dalej poszerzyć wyjściową typologię, wyróżniając warianty:

- (5) ekonomiczno-polityczny (obecność klas właścicieli i władców),
- (6) ekonomiczno-duchowy (obecność klas właścicieli i kapłanów),
- (7) ekonomiczno-polityczno-duchowy (obecność klas właścicieli, władców i kapłanów).

E-totalitarne społeczeństwa dwumomentowe. Społeczeństwa dwumomentowe w odmianie mocnej są układami, w których występują trzy klasy: podwójna klasa potentatów społecznych, pojedyncza klasa potentatów społecznych oraz klasa ludowa. W odmianie słabej układy te składają się z czterech klas: podwójnej klasy potentatów, dwóch pojedynczych klas potentatów i klasy ludowej. Prowadzi to do wyróżnienia, poza ujmowanymi wcześniej na gruncie n-Mmh dwunastoma odmianami mocnymi społeczeństw dwumomentowych, kolejnych dwunastu wariantów słabych.

Rozważmy bardziej szczegółowo system E-totalitarny. Społeczeństwo takie w odmianie mocnej składa się z klas: właścicieli-władców, kapłanów i klasy ludowej. Natomiast słaby wariant społeczeństwa tego typu dopuszcza również występowanie pojedynczej klasy władców. Struktura klasowa społeczeństwa E-totalitarnego w słabym wariantcie jest zatem następująca:

(1) właściciele-władcy, władcy, kapłani, lud – wariant ten nie wyczerpuje jednak wszystkich konceptualnych możliwości. Zauważmy, że jest to wariant polityczny E-totalitaryzmu – oprócz klasy podwójnej właścicieli-władców i klasy kapłanów mamy pojedynczą klasę władców politycznych.

Tymczasem wskazać można inny słaby wariant społeczeństwa E-totalitarnego. Dopuszczalne jest bowiem, by struktura klasowa społeczeństwa E-totalitarnego przybrała postać następującą:

(2) właściciele-władcy, właściciele, kapłani, lud – w przypadku tym, poza klasą podwójną właścicieli-władców i klasą kapłanów, występuje pojedyncza klasa właścicieli środków produkcji. Można więc powiedzieć, że jest to słaby ekonomiczny wariant E-totalitaryzmu.

Na tym jednak nie koniec. Możliwe jest, aby E-totalitarny układ klasowy przybrał postać struktury pięcioelementowej:

(3) właściciele-władcy, właściciele, władcy, kapłani, lud – również tu istnieje prywatna własność środków produkcji; występuje też odrębna klasa władców politycznych. Wzorem powyższych ustaleń układ ten można nazwać polityczno-ekonomicznym wariantem E-totalitaryzmu.

3.3. Próba rozwinięcia pojęcia własności środków produkcji na gruncie n-Mmh

W ramach n-Mmh zakłada się, że właścicielem środków produkcji (czyli materialno-ekonomicznych sił danego społeczeństwa) jest ten, kto podejmuje faktyczne (realne) decyzje dotyczące sposobu ich wykorzystania.

Warto zauważyć, że jest to ujęcie problemu własności przeprowadzone w języku działań indywidualnych, a więc sytuujące to zagadnienie na poziomie zjawisk mikrospołecznych. Tymczasem w przypadku teorii, która jak n-Mmh operuje głównie na poziomie zjawisk makrospołecznych, również ważne

są ustalenia globalne, dotyczące systemu społecznego jako całości. Problem ten widać wyraźnie w przypadku wprowadzonych wyżej słabych wariantów społeczeństw E-socjalistycznych i E-totalitarnych, kiedy dysponowanie środkami produkcji zostaje rozparcelowane pomiędzy odrębne klasy potentatów społecznych. Należy zapytać: Jakie są możliwe wzorce koegzystencji potrójnej (E-socjalizm) oraz podwójnej (E-totalitaryzm) klasy właścicieli z pojedynczą klasą właścicieli?

Zauważmy, że właściciele należący do klasy pojedynczej nie są we wskazanych wyżej typach społeczeństw „pierwszą” siłą społeczną. Są oni podporządkowani klasom kumulującym dyspozycję kilkoma rodzajami materialnych sił społeczeństwa. Zatem zasięg występowania własności prywatnej będzie uzależniony od poziomu realizacji interesów klasy podwójnej lub potrójnej. W związku z tym rysują się dwa rozwiązania problemu. Po pierwsze, prywatna własność może zostać dopuszczona jedynie w wybranych sektorach gospodarki danego społeczeństwa. Mówimy wtedy o ograniczonej prywatnej własności środków produkcji. Po drugie, prywatna własność może zostać dopuszczona we wszystkich sektorach gospodarki danego społeczeństwa. Mówimy wtedy o nieograniczonej prywatnej własności środków produkcji. Trzeba dodać, że nieograniczenie ma charakter strukturalny i nie oznacza braku kontroli ze strony dominujących w tym społeczeństwie klas potrójnej lub pojedynczej.

3.4. Typy społeczeństw hydraulicznych w ujęciu n-Mmh

Poniżej podejmę próbę sparafrazowania hipotez Wittfogle dotyczących struktury klasowej społeczeństw hydraulicznych w terminach n-Mmh. Jak zaznaczono wcześniej, na podstawie rozważań niemieckiego autora można wyróżnić sześć typów społeczeństw hydraulicznych. Każdemu z nich odpowiada, moim zdaniem, pewien typ społeczeństwa ujęty w ramach rozbudowanej typologii w n-Mmh.

Proste społeczeństwo hydrauliczne w wersji teokratycznej. Istnieje możliwość interpretowania tego typu społeczeństwa w kategoriach n-Mmh jako mocnej odmiany społeczeństwa E-socjalistycznego. Społeczeństwo to składa się z dwóch klas: potrójnej właścicieli-władców-kapłanów oraz klasy ludowej. Priorytetowym interesem jest maksymalizacja wartości dodatkowej (zysku), zaś maksymalizacja regulacji władczej, podobnie jak maksymalizacja panowania duchowego, podporządkowana jest realizacji interesu ekonomicznego. Przypomnijmy, że w warunkach prostych społeczeństw hydraulicznych, zdaniem Wittfogle, własność prywatna podlega marginalizacji, zaś jej wpływ na całokształt życia społecznego jest w zasadzie równy zeru. Własność państwowa jest wtedy jedyną społecznie istotną własnością. Klasa kapłańska jest natomiast w przypadku teokratycznych społeczeństw hydraulicznych funkcjo-

nalną „przybudówką” aparatu władzy. Zatem z perspektywy n-Mmh można mówić o potrójnej kumulacji podziałów klasowych w ich silnej, ekonomicznej wersji.

Proste społeczeństwo hydrauliczne w wersji quasi-hierokratycznej. Analogon takiej struktury społecznej można upatrywać na gruncie n-Mmh w słabym duchowym wariacie E-socjalizmu. W przypadku tego społeczeństwa podtrzymany zostaje monopol władzy w dziedzinie własności środków produkcji, lecz dopuszcza się pewien poziom autonomii klasy kapłańskiej. Społeczeństwo to składa się zatem z: potrójnej klasy właścicieli-władców-kapłanów, klasy kapłanów oraz klasy ludowej.

Połowicznie złożone społeczeństwo hydrauliczne w wersji teokratycznej. W aparaturze pojęciowej n-Mmh układ ten można nazwać E-socjalizmem w słabym wariacie ekonomicznym z ograniczoną prywatną własnością środków produkcji. W społeczeństwach tego typu religia pozostaje częścią systemu władzy politycznej. Wyodrębnia się tu jednak zbiorowość, którą można określić mianem pojedynczej klasy właścicieli środków produkcji. Mamy więc klasy: potrójną właścicieli-władców-kapłanów, pojedynczą właścicieli środków produkcji oraz klasę ludową. Jednakże prywatna własność występuje tu jedynie w handlu i drobnym (manufakturowym) przemyśle, nie obejmując najważniejszego sektora gospodarki hydraulicznej – rolnictwa. Dlatego też można powiedzieć, że zasięg własności prywatnej jest ograniczony do wybranych dziedzin produkcji.

Połowicznie złożone społeczeństwo hydrauliczne w wersji quasi-hierokratycznej. W nomenklaturze n-Mmh społeczeństwo to ma swój odpowiednik w postaci E-totalitaryzmu w słabym wariacie ekonomicznym z ograniczoną prywatną własnością środków produkcji. Układ ten charakteryzuje obecność podwójnej klasy właścicieli-władców, pojedynczej klasy właścicieli, pojedynczej klasy kapłanów i klasy ludowej. Nadal jednak prywatna własność środków produkcji ma charakter ograniczony i dotyczy tylko pomniejszych sektorów gospodarki hydraulicznej: handlu i rzemiosła.

Złożone społeczeństwo hydrauliczne w wersji teokratycznej. W ujęciu n-Mmh społeczeństwo to jest E-socjalizmem w słabym ekonomicznym wariacie z nieograniczoną prywatną własnością środków produkcji. W obrębie tego typu społeczeństw istnieją następujące klasy: potrójna klasa właścicieli-władców-kapłanów, pojedyncza klasa właścicieli środków produkcji i klasa ludowa. Z uwagi na istnienie przejawów prywatnej własności we wszystkich sektorach gospodarki hydraulicznej – rolnictwie, handlu i rzemiośle – można uznać, że występuje ona w sposób nieograniczony. Łatwo rozpoznawalny jest w rozważanym przypadku brak odrębnej klasy kapłanów.

Złożone społeczeństwo hydrauliczne w wersji quasi-hierokratycznej. Korzystając z terminów n-Mmh, można powiedzieć, że jest to E-totali-

taryzm w słabym ekonomicznym wariacie z nieograniczoną prywatną własnością środków produkcji. Struktura klasowa tego społeczeństwa jest następująca: właściciele-władcy, właściciele, kapłani, lud. Prywatna własność występuje we wszystkich sektorach gospodarki hydraulicznej, jest zatem nieograniczona.

Konkluzje

Wyniki przeprowadzonej parafrazy prowadzą do następujących wniosków. Utożsamienie społeczeństw hydraulicznych w sensie Wittfogla z systemami historycznie zaliczanymi do zbioru społeczeństw realnego socjalizmu jest nieuzasadnione. Z punktu widzenia n-Mmh realny socjalizm jest systemem, którego struktura klasowa obejmuje tylko dwie klasy: potrójną władców-właścicieli-kapłanów oraz lud. Głównym interesem realizowanym przez potrójną klasę potentatów społecznych jest poszerzanie regulacji władczej. Realny socjalizm jest więc silną odmianą socjalizmu politycznego (P-socjalizmu).

Tymczasem żaden typ społeczeństwa hydraulicznego nie podpada pod kategorię P-socjalizmu w silnej odmianie. Niektóre z nich można zaliczyć co prawda do zbioru społeczeństw socjalistycznych, lecz nie są to układy, w których dominującym interesem klasy potrójnej jest poszerzanie sfery regulacji władczej. Jest nim natomiast maksymalizacja (ew. optymalizacja) wartości dodatkowej (zysku). Stąd właściwą kategorią jest tu E-socjalizm. Pozostałe wyróżnione na podstawie rozważań Wittfogla typy społeczeństw hydraulicznych w ogóle nie podpadają pod kategorię społeczeństw socjalistycznych i należy je raczej zaliczyć do zbioru systemów E-totalitarnych.

Na koniec wyrażę przypuszczenie, że udana rekonstrukcja wybranych elementów koncepcji autora *Władzy totalnej* jest pośrednim potwierdzeniem, iż aspiracje n-Mmh do przekształcenia się w naukowy program badawczy, umożliwiający adekwatną empirycznie analizę historycznego rozwoju społeczeństw pozaeuropejskich, są uzasadnione.

Literatura

- Borowska, E. (1996). *Indie, Chiny, Rosja w badaniach Marksa. Przyczynek do ontologii wspólnoty*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bratkiewicz, J. (1989). *Teoria przedkapitalistycznej formacji społecznej w kulturach orientalnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Brzechczyn, K. (2004). *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Chmielewski, P. (1987). Teoria państwa Karla A. Wittfogla. *Colloquia Communia*, **6** (35).
- Nowak, L. (1991). *U podstaw teorii socjalizmu*; t. I: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*; t. II: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*; t. III: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom.
- Ulmen, G. L. (1978). *Society and History*. The Hague: Mouton Publishers.
- Wittfogel, K. A. (2002). *Władza totalna. Studium porównawcze władzy totalnej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.